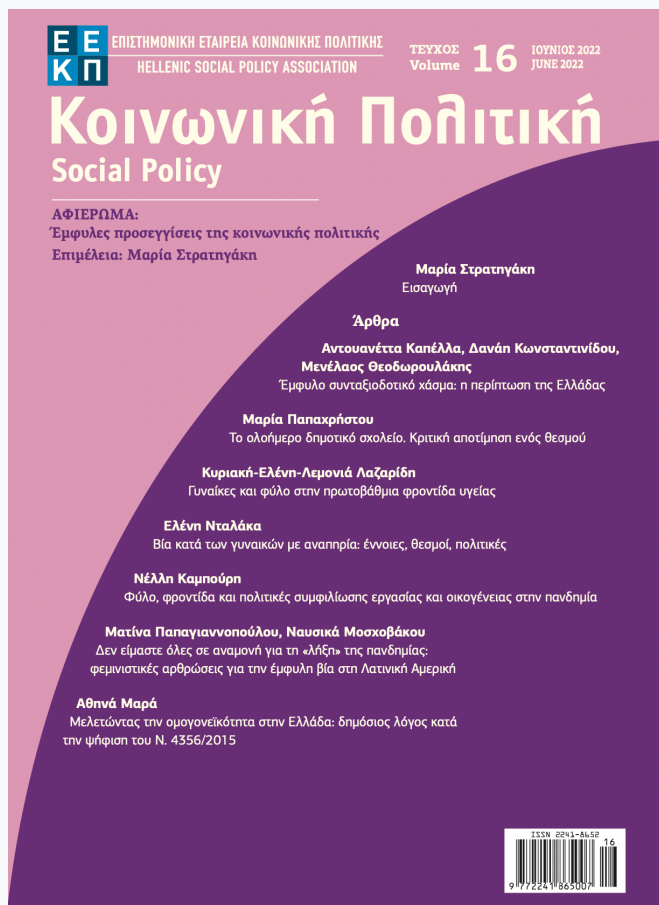

Κοινωνική Πολιτική

Τόμ. 16 (2022)

Φύλο, φροντίδα και πολιτικές συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας στην πανδημία

Νέλλη Καμπούρη

Copyright © 2022, Νέλλη Καμπούρη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καμπούρη Ν. (2022). Φύλο, φροντίδα και πολιτικές συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας στην πανδημία. *Κοινωνική Πολιτική*, 16, 76–93. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eekp/article/view/30612>

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

ΑΦΙΕΡΩΜΑ:

Έμφυλες προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής

Επιμέλεια: Μαρία Στρατηγάκη

Μαρία Στρατηγάκη

Εισαγωγή

Άρθρα

**Αντουανέττα Καπέλλα, Δανάη Κωνσταντινίδου,
Μενέλαος Θεοδωρουλάκης**

Έμφυλο συνταξιοδοτικό χάσμα: η περίπτωση της Ελλάδας

Μαρία Παπαχρήστου

Το ολόημερο δημοτικό σχολείο. Κριτική αποτίμηση ενός θεσμού

Κυριακή-Ελένη-Λεμονιά Λαζαρίδη

Γυναίκες και φύλο στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας

Ελένη Νταλάκα

Βία κατά των γυναικών με αναπηρία: έννοιες, θεσμοί, πολιτικές

Νέλλη Καμπούρη

Φύλο, φροντίδα και πολιτικές συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας στην πανδημία

Ματίνα Παπαγιαννοπούλου, Ναυσικά Μοσχοβάκου

Δεν είμαστε όλες σε αναμονή για τη «λήξη» της πανδημίας:
φεμινιστικές αρθρώσεις για την έμφυλη βία στη Λατινική Αμερική

Αθηνά Μαρά

Μελετώντας την ομογονεϊκότητα στην Ελλάδα: δημόσιος λόγος κατά
την ψήφιση του Ν. 4356/2015

Φύλο, φροντίδα και πολιτικές συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας στην πανδημία

Νέλλη Καμπούρη

Εργαστήριο Σπουδών Φύλου, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Το άρθρο μελετά τη ραγδαία αύξηση των αναγκών φροντίδας στην περίοδο της πανδημίας και τις επιπτώσεις της στις έμφυλες σχέσεις εξουσίας, καθώς και στις πολιτικές για τη συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Ξεκινώντας από μια ευρύτερη ανάλυση των τάσεων στα θέματα ισορροπίας επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το άρθρο περνάει στην ελληνική περίπτωση, η οποία εμφανίζει κάποιες ιδιαιτερότητες που συνδέονται με το μοντέλο του κράτους πρόνοιας. Καταλήγει σε συμπεράσματα αναφορικά με τις σχετικές πολιτικές και υποστηρίζει ότι το πλαίσιο πολιτικής το οποίο έχει κυριαρχήσει δεν θέτει ως πρωταρχικό ζήτημα την ισότητα των φύλων, αλλά την ενίσχυση της μητρότητας για την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος. Οι πολιτικές αυτές εμφανίζονται έτσι σαν να αφορούν αποκλειστικά τις γυναίκες και τον ρόλο τους στην αναπαραγωγή, ενώ η δυνητική συμμετοχή των ανδρών και το μοίρασμα των υποχρεώσεων φροντίδας παραμένουν στο περιθώριο. Αποσιωπάται έτσι το φύλο ως δυναμική σχέση που μεταβάλλεται, καθώς και οι ανδρικές πρακτικές φροντίδας που άλλαξαν εξαιτίας της πανδημίας, οδηγώντας σε επαναδιαπραγματεύσεις του έμφυλου καταμερισμού εργασίας εντός των ελληνικών σπιτιών και οικογενειών.

Λέξεις κλειδιά: συμφιλίωση επαγγελματικής οικογενειακής ζωής, πανδημία, ισότητα των φύλων, φροντίδα, οικιακή εργασία, κρίση

Abstract

The article examines the rapid rise of care needs during the pandemic and its impact on gender relations, as well as the policies for the reconciliation of work and life. Starting from a broader analysis of the main trends in work-life balance at the European level, the article moves on to discuss the Greek case, which shows some peculiarities associated with the welfare state model. It draws conclusions about the relevant policies and argues that the prevailing policy framework

does not raise gender equality as a primary issue but prioritizes the strengthening of motherhood as a means to address the demographic deficit. These policies appear as if they concern women only and their role in reproduction, while the potential involvement of men and the sharing of care responsibilities remain at the margins. Gender is thus silenced as a dynamic relationship that changes, as are the male care practices that have been transformed due to the pandemic, leading to renegotiations of the gender division of labor within Greek homes and families.

Keywords: work-life balance, pandemic, gender equality, care, domestic work, crisis

1. Εισαγωγή

Οι ευρωπαϊκές και ελληνικές πολιτικές για την αντιμετώπιση των κοινωνικοοικονομικών επιπτώσεων της πανδημίας έχουν εστιάσει κυρίως στην παραγωγή και στην αμειβόμενη εργασία με σκοπό να αποτρέψουν την αύξηση της ανεργίας, ιδιαίτερα των νέων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2020· Κάτσικας και Φασιανός 2020 & 2021). Από μια φεμινιστική σκοπιά, όμως, η αμειβόμενη εργασία και η ανεργία είναι φαινόμενα αλληλένδετα με την αναπαραγωγή, δηλαδή την παραγωγική και την αναπαραγωγική εργασία της φροντίδας στους ιδιωτικούς χώρους του σπιτιού και της οικογένειας (Weeks, 2016). Ιδιαίτερα στην περίοδο της πανδημίας, η μη αμειβόμενη εργασία στους αθέατους αυτούς χώρους αυξήθηκε τόσο ώστε να αποτελεί αντικείμενο διεθνούς φεμινιστικού προβληματισμού, με ολόένα και περισσότερους διεθνείς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς (ΜΚΟ) να ανασύρουν το ζήτημα αυτό στις ευρύτερες προτάσεις τους για μια μετάβαση σε μια οικονομία της φροντίδας (European Women's Lobby, 2021· ILO, 2022· Kambouri, 2022· UN Women, 2021α).

Το άρθρο αυτό έχει δύο στόχους. Ο πρώτος στόχος είναι να στρέψει το βλέμμα προς τις αλλαγές που συντελέστηκαν στους αθέατους ιδιωτικούς χώρους της φροντίδας στην Ευρώπη και στην Ελλάδα στη διάρκεια της πανδημίας, όπου εξαιτίας των υγειονομικών μέτρων για τον περιορισμό της διάδοσης του κορονοϊού πολλές από τις υπηρεσίες που παρέχονταν από το κράτος πρόνοιας και από ιδιωτικούς φορείς σταμάτησαν και πολλές από τις/τους εργαζόμενες/-ους φροντίδας έπαψαν να εργάζονται. Η απουσία εναλλακτικών λύσεων έκανε πιο ορατό τον άνιστο έμφυλο καταμερισμό της μη αμειβόμενης εργασίας στους ιδιωτικούς χώρους μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά και άνοιξε δυνατότητες επαναδιαπραγματεύσεων των έμφυλων ρόλων τόσο στα σπίτια και τις οικογένειες όσο και στην αμειβόμενη εργασία. Ο δεύτερος στόχος του άρθρου είναι να αναλύσει σε ποιο βαθμό οι έμφυλες αυτές προκλήσεις που συνδέονται με τη μη αμειβόμενη εργασία της φροντίδας αποτέλεσαν αντικείμενο των κοινωνικών πολιτικών που σχεδιάστηκαν για την αντιμετώπιση των αρνητικών κοινωνικοοικονομικών επιπτώσεων της πανδημίας στην ΕΕ και στην Ελλάδα. Το άρθρο εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης φεμινιστικής προβληματικής σχετικά με το έμφυλο πλαίσιο διαμόρφωσης των κοινωνικών πολιτικών, και ιδιαίτερα σχετικά με την ενσωμάτωση του φύλου στις κοινωνικές πολιτικές σε περιόδους κρίσεων (Pearson and Sweetman, 2011· Leschke and Jepsen, 2011· Καραμεσίνη και Rubery, 2015).

2. Πανδημία και φροντίδα στην Ευρώπη

Μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις για την ισότητα των φύλων που έφερε η πανδημία στην Ευρώπη ήταν η ραγδαία αύξηση των ευθυνών φροντίδας για τα νοικοκυριά: έρευνες που έχουν προσπαθήσει να «εκτιμήσουν το ανεκτίμητο» υπολογίζουν ότι «οι μη αμειβόμενες εισφορές των γυναικών στη φροντίδα» ισοδυναμούν με το «2,35% του παγκόσμιου ΑΕΠ» (UN Women, 2021β:2). Στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) στη διάρκεια της πανδημίας, το 81% των γυναικών σε σύγκριση με το 48% των ανδρών παρέιχαν τουλάχιστον μια μορφή μη αμειβόμενης φροντίδας σε καθημερινή βάση (EIGE, 2021). Παρόλο που πριν την πανδημία είχε σημειωθεί σημαντική πρόοδος ως προς τη συμμετοχή των ανδρών στη μη αμειβόμενη φροντίδα, το χάσμα αυτό παρέμενε υψηλό ακόμα και όταν και τα δύο μέλη του νοικοκυριού ήταν εργαζόμενα. Πριν την πανδημία, οι πολιτικές για τον συνδυασμό της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, οι κρατικές και ιδιωτικές δομές φροντίδας, τα άτυπα οικογενειακά δίκτυα και η «εξωτερίκευση» της φροντίδας σε ιδιώτες εργαζόμενους/-ους, που στη συντηρητική πλειοψηφία τους είναι μετανάστριες, αποτελούσαν τις κύριες μεθόδους για τη μείωση των ανισοτήτων στη φροντίδα, που είχαν άμεσες συνέπειες και στην απασχόληση (EIGE, 2021). Στη διάρκεια της πανδημίας, το πρόβλημα γιγαντώθηκε, φέρνοντας στο προσκήνιο, με μεγαλύτερη ένταση σε σχέση με το παρελθόν, τον άνισο έμφυλο καταμερισμό ανά φύλο στη μη αμειβόμενη φροντίδα.

Οι παράγοντες που συνέβαλαν σε αυτή την πρόκληση ήταν πολλαπλοί και ήταν αποτέλεσμα κυρίως των μέτρων της καραντίνας που υιοθετήθηκαν εσπευσμένα από τις κυβερνήσεις για την αποφυγή της διάδοσης του ιού:

- (α) το κλείσιμο των παιδικών σταθμών, των νηπιαγωγείων, των σχολείων, των δομών φροντίδας ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρίες,
- (β) η μείωση της άτυπης στήριξης από την ευρύτερη οικογένεια (γιαγιάδων, θείων, παππούδων κ.τ.λ.),
- (γ) η απαγόρευση της παροχής επί πληρωμής φροντίδας από μη εσωτερικές/-ούς εργαζόμενους/-ους εξαιτίας των μέτρων απαγόρευσης της κυκλοφορίας.

Ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων οδήγησε σε μια ιδιότυπη συνθήκη, κατά την οποία στις δυσκολίες του εγκλεισμού και της χωρίς προετοιμασία μετάβασης στην τηλεργασία για την αποφυγή συγχρωτισμού στους εργασιακούς χώρους ήρθαν να προστεθούν και οι αυξημένες ευθύνες φροντίδας αλλά και νέα προβλήματα, όπως η ανάγκη στήριξης των παιδιών στα μαθήματα εξαιτίας της τηλεκαπαίδευσης, καθώς και η αυξημένη ανάγκη για φροντίδα των αρρώστων, που στις περισσότερες περιπτώσεις μετατέθηκαν χωρίς αμοιβή στον ιδιωτικό χώρο εγκλεισμού.

Στη συνθήκη αυτή, στην Ευρώπη παρατηρήθηκε αύξηση της ενασχόλησης των ανδρών με τη φροντίδα. Αυτό συνέβη κυρίως όταν οι άνδρες έκαναν τηλεργασία και οι γυναίκες ήταν εργαζόμενες σε δομές ή επιχειρήσεις της πρώτης γραμμής που παρέμεναν ανοιχτές στη διάρκεια των καραντινών, δηλαδή στα νοσοκομεία, στα φαρμακεία ή στα σουπερ μάρκετ (EIGE, 2020). Όπως και στην οικονομική κρίση του 2008, η αύξηση των ανδρικών πρακτικών φροντίδας αμφισβήτησε τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας που βασίζονται στο μοντέλο του άνδρα κουβαλητή και αποτέλεσε αντίβαρο στις ματαιωμένες από την κρίση βίαιες αρρενωπότητες που κυριάρχησαν σε άλλα πεδία (Moura et al., 2015· Καμπούρη και Μαρινούδη, 2020). Παρ' όλα αυτά, στον βαθμό που η αύξηση αυτή δεν στηρίζεται από τις πολιτικές και τον δημόσιο λόγο, δεν είναι ξεκάθαρο αν είναι

μια εφήμερη ή πιο ουσιαστική αλλαγή των έμφυλων ρόλων και του έμφυλου καταμερισμού της μη αμειβόμενης εργασίας φροντίδας στους ιδιωτικούς χώρους του σπιτιού και της οικογένειας.

Παρόλο που η πανδημία έδωσε την ευκαιρία σε περισσότερους άνδρες να υιοθετήσουν πιο ενεργά ρόλους φροντιστών που ξεφεύγουν από τα κυρίαρχα πρότυπα της αρρενωπότητας, οι επιπλέον απλήρωτες ευθύνες επιβάρυναν κυρίως τις γυναίκες, που παραδοσιακά θεωρούνται ως προορισμένες να καλύπτουν τις ανάγκες αυτές χωρίς αμοιβή. Σε σχετική έρευνα που συγκρίνει τις ώρες που αφιέρωναν κάθε εβδομάδα οι άνδρες και οι γυναίκες στην Ευρώπη στη φροντίδα το 2016 (European Quality of Life Survey) και το 2020, διαπιστώθηκε ότι υπήρξε μια σημαντική αύξηση μετά την επιβολή της πρώτης καραντίνας και για τα δύο φύλα, αλλά οι γυναίκες συνέχιζαν να έχουν τον κύριο όγκο της ευθύνης (EIGE, 2020). Πιο συγκεκριμένα, οι ώρες απασχόλησης των ανδρών στο μαγείρεμα και στην οικιακή εργασία αυξήθηκαν ανά εβδομάδα από 6,8 το 2016 σε 12,1 το 2020, ενώ των γυναικών από 15,8 σε 18,6 αντίστοιχα, οι ώρες απασχόλησης των ανδρών στη φροντίδα των παιδιών από 5,8 σε 7,8 και των γυναικών από 12,2 σε 12,6, και οι ώρες απασχόλησης των ανδρών στη μακροχρόνια φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων ή ατόμων με αναπηρίες από 1,8 σε 2,8 και των γυναικών από 3,2 σε 4,5 (EIGE, 2020:36). Αυτά τα δεδομένα δείχνουν ότι, παρά την αύξηση των ωρών που οι άνδρες αφιέρωναν στις μη αμειβόμενες εργασίες φροντίδας, οι γυναίκες αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν πρακτικές φροντίδας που δεν ανταποκρίνονται στα σύγχρονα μοντέλα επαγγελματικής ζωής.

Οι έμφυλες ανισότητες στη φροντίδα είχαν άμεσες επιπτώσεις στους ρυθμούς και την ποιότητα της καθημερινής ζωής, ιδιαίτερα για τις/τους εργαζόμενες/-ους με παιδιά μικρής ηλικίας, όσες/-ους εργάζονταν με τηλεργασία από το σπίτι τους. Σύμφωνα με σχετική έρευνα του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας, την περίοδο της πανδημίας, 31% των γυναικών αισθάνονταν υπερβολικά κουρασμένες μετά το τέλος της εργασίας για να ασχοληθούν με την προσωπική τους ζωή, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες ήταν 26%. Επίσης, 29% των γυναικών δυσκολεύονταν να συγκεντρωθούν στη δουλειά τους λόγω της οικογένειάς τους –σε σύγκριση με 16% των ανδρών– και 24% των γυναικών δήλωσαν ότι είναι πιο δύσκολο να συγκεντρωθούν στην οικογένειά τους λόγω της δουλειάς τους – σε σύγκριση με το 13% των ανδρών (Eurofound, 2020). Οι δυσκολίες των γυναικών να συνδυάσουν την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή εντάθηκαν ιδιαίτερα επειδή αισθάνονταν υπεύθυνες για την οργάνωση των δραστηριοτήτων φροντίδας, κάτι που τους προκαλεί πάντοτε αυξημένη αγωνία και άγχος. Η πανδημία ενέτεινε τη συναισθηματική εργασία σε θέματα φροντίδας των γυναικών, καθώς ήταν εκείνες που φρόντιζαν για την υγεία και την ευημερία των μελών της οικογένειας (Hjálmsdóttir and Bjarnadóttir, 2021). Παράλληλα οι συνθήκες εγκλεισμού έδιναν μια αίσθηση ασφάλειας από την απειλή του κορονοϊού, αλλά συγχρόνως δημιουργούσαν μεγαλύτερες συναισθηματικές πιέσεις καθώς υπήρχε η αίσθηση του περιορισμού και της έλλειψης ευκαιριών απόδρασης από την καθημερινότητα του διπλού φόρτου εργασίας (Bowlby, 2012).

Το γεγονός ότι, παρόλο που μειώθηκε το έμφυλο χάσμα, οι γυναίκες επιβαρύνθηκαν υπέρμετρα από τις οικογενειακές ευθύνες, καταδεικνύει ότι συνολικά οι πολιτικές των κρατών μελών της ΕΕ ενάντια στον κορονοϊό σχεδιάστηκαν χωρίς να λάβουν υπόψη τις υπάρχουσες έμφυλες ανισότητες στη φροντίδα. Παρ' όλα αυτά προϋπήρχαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των κρατών μελών, τόσο ως προς τις πολιτικές για την εναρμόνιση της επαγγελματικής και προσωπικής ζωής όσο και ως προς τα πρότυπα της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας, οι οποίες επηρέασαν και τις αλλα-

γές που συντελέστηκαν. Για παράδειγμα, όσον αφορά τις ώρες που αφιερώνονται στην οικιακή εργασία, η διαφορά μεταξύ των γυναικών και των ανδρών ήταν μόνο 2-3 ώρες σε χώρες όπως η Δανία, η Γαλλία, η Σουηδία και η Φινλανδία, ενώ, για χώρες όπως η Ελλάδα και η Ρουμανία, η διαφορά έφτανε τις 13-14 ώρες (Eurofound, 2020). Ιδιαίτερα για την ελληνική περίπτωση, σχετική έρευνα που διενεργήθηκε στην πρώτη φάση της πανδημίας ανέδειξε ότι, παρόλο που αυξήθηκε η συμμετοχή των ανδρών, 60% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι «η κατανομή των οικογενειακών ευθυνών παρέμεινε ίδια» (Συμεωνάκη et al., 2020). Οι διαφορές αυτές καταδεικνύουν την κυριαρχία διαφορετικών έμφυλων καταμερισμών της φροντίδας, αλλά και τον βαθμό ανάπτυξης των παροχών του κράτους πρόνοιας και την προσβασιμότητα στις δομές φροντίδας (Seguino, 2007).

Παρά τις διαφορές μεταξύ κρατών μελών, όμως, κατά τη διάρκεια της καραντίνας, η τάση που κυριάρχησε συνολικά στην Ευρώπη ήταν αυτή της επιστροφής σε έναν έμφυλο καταμερισμό της φροντίδας που ενδέχεται να έχει άμεσες επιπτώσεις στο χάσμα των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών και στην εξώθηση των γυναικών προς επαγγελματικές «λύσεις» οι οποίες είναι χαμηλότερα αμειβόμενες, επισφαλείς και κατώτερες των προσδοκιών και των δυνατοτήτων τους. Και αυτό επειδή το έμφυλο χάσμα στη φροντίδα αποτελεί μία από τις βασικότερες αιτίες τόσο για τον οριζόντιο όσο και για τον κάθετο διαχωρισμό ανά φύλο, ενώ συμβάλλει καθοριστικά και στη χαμηλότερη συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση και ιδιαίτερα στην πλήρη απασχόληση (EIGE, 2021). Επιπλέον, τα προβλήματα που προέκυψαν σε σχέση με τη φροντίδα στην περίοδο της πανδημίας ενδέχεται να επηρεάσουν και πιο μακροχρόνια τις έμφυλε σχέσεις εξουσίας, εντείνοντας τα ήδη υπάρχοντα έμφυλα χάσματα, τα οποία σε μεγάλο βαθμό οφείλονται στην άνιση κατανομή της μη αμειβόμενης φροντίδας. Υπάρχει, με άλλα λόγια, κίνδυνος, σε συνθήκες παρατεταμένης οικονομικής κρίσης που διαφαίνεται μετά την επιβολή καραντίνας, οι γυναίκες να είναι οι πρώτες που θα απολυθούν λόγω έμφυλων διακρίσεων, ή που θα εγκαταλείψουν την αγορά εργασίας αποθαρρημένες και εξαντλημένες από τον διπλό φόρτο εργασίας (European Parliament, 2021). Η απώλεια εργασίας κατά τη διάρκεια τέτοιου είδους κρίσεων, πέραν από τις επιπτώσεις που θα έχει στα εισοδήματα και την κοινωνική αναγνώριση των γυναικών, είναι πολύ πιθανό να έχει και ιδιαίτερα επιβαρυντικές επιπτώσεις στην ψυχική τους υγεία (Eurofound, 2020).

3. Πολιτικές για την εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στην Ευρώπη

Οι πολιτικές για τη φροντίδα και την εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στην ΕΕ δεν έχουν σχεδιαστεί για τις συνθήκες της πανδημίας, καθώς παίρνουν ως δεδομένο ότι, όταν οι εργαζόμενες/-οι πηγαίνουν στους χώρους εργασίας τους για να δουλέψουν ή δουλεύουν από το σπίτι, υπάρχουν δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς, όπως παιδικοί σταθμοί, νηπιαγωγεία, σχολεία, δομές φροντίδας ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρίες, οικιακές εργαζόμενες, φροντίστριες/-τές βρεφών, παιδιών και ηλικιωμένων, αλλά και άτυπα οικογενειακά δίκτυα που καλύπτουν τις άμεσες ανάγκες τους. Γενικά οι πιο ανεπτυγμένες πολιτικές στην ΕΕ αφορούν τους εργαζόμενους γονείς με παιδιά μικρής ηλικίας και συμπεριλαμβάνουν την πρόσβαση σε κρατικές δομές φροντίδας, άδειες και επιδόματα για εργαζόμενους γονείς. Παρόλο που υπέστησαν πλήγμα εξαιτίας των πολιτικών λιτότητας ιδιαίτερα μετά το 2008, οι πολιτικές για τη φροντίδα των

ατόμων με αναπηρίες είναι πιο ανεπτυγμένες στην ΕΕ σε σχέση με τις πολιτικές για τη φροντίδα των ηλικιωμένων, ενώ και στις δύο περιπτώσεις δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στις ανάγκες των φρονιζομένων με μακροχρόνιες ανάγκες παρά στις ανάγκες των φροντιστριών/-τών (European Commission, 2016). Σε ορισμένα κράτη μέλη υπάρχουν, όμως, μεγαλύτερες ελλείψεις σε όλο το εύρος των πολιτικών και των κρατικών δομών για τη φροντίδα, οι οποίες επιβαρύνουν ιδιαίτερα τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα που δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους για να καλύψουν το κόστος της ιδιωτικής φροντίδας, αλλά επίσης και όσες/-ους εργάζονται ως επισφαλείς και δεν έχουν πρόσβαση σε βασικές παροχές φροντίδας που εξαρτώνται από μόνιμες και σταθερές σχέσεις εργασίας (Warren, 2021). Αν και στη δεκαετία του 1990 έγινε προσπάθεια για σύγκλιση των κρατών πρόνοιας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στα λιγότερο ανεπτυγμένα κράτη πρόνοιας οι ανάγκες που δεν καλύπτονταν συνέχιζαν να αντιμετωπίζονταν άτυπα από τα ευρύτερα οικογενειακά δίκτυα ως την πανδημία (Ferrera, 2005).

Το 2019, η Ευρωπαϊκή Ένωση υιοθέτησε μια νέα οδηγία σχετικά «με την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους φροντιστές», καταργώντας την προηγούμενη Οδηγία 2010/18/ΕΕ του Συμβουλίου (Ευρωπαϊκή Ένωση, 2019). Σύμφωνα με την πρώτη, καθορίστηκαν «οι ελάχιστες απαιτήσεις για την άδεια πατρότητας, τη γονική άδεια και την άδεια φροντίδας, καθώς και για τις ευέλικτες ρυθμίσεις εργασίας για τους εργαζομένους που είναι γονείς ή φροντιστές» με σκοπό να προωθηθεί η ισότητα των φύλων. Μέσω της Οδηγίας αυτής, δόθηκε έμφαση στον καταμερισμό των ευθυνών φροντίδας εντός των οικογενειών και στην υποχρέωση των κρατών μελών να ενισχύσουν τη συμμετοχή των πατεράδων στη φροντίδα μέσω της καθιέρωσης των αδειών πατρότητας και της προώθησης της χρήσης τους. Παράλληλα δόθηκε έμφαση στην επέκταση των δικαιωμάτων που σχετίζονται με ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής σε όλες τις κατηγορίες εργαζομένων, συμπεριλαμβανομένων όσων εργάζονται ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Αν και η οδηγία αυτή ήταν προς μια θετική κατεύθυνση, με την έλευση των καραντίνων, τόσο τα κράτη πρόνοιας όσο και τα άτυπα δίκτυα φροντίδας απενεργοποιήθηκαν, δημιουργώντας τεράστια κενά φροντίδας σε όλη την Ευρώπη.

Παρόλο που θα μπορούσε να προβλεφθεί ότι η καραντίνα θα επιδρούσε άμεσα στις σχέσεις του φύλου, αλλάζοντας τα δεδομένα στον τομέα της φροντίδας, τα κράτη μέλη της ΕΕ δεν πρόβλεψαν εκτιμήσεις των επιπτώσεών τους στην ισότητα των φύλων. Το αποτέλεσμα ήταν ότι τα μέτρα για την καραντίνα που σχεδιάστηκαν ενάντια στη διάδοση του κορονοϊού έδωσαν προτεραιότητα στη στήριξη των επιχειρήσεων, των εισοδημάτων και της απασχόλησης, αλλά δεν έλαβαν υπόψη τους ζητήματα συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής που βρίσκονταν στο προσκήνιο ήδη πριν την πανδημία και ήταν αναμενόμενο να ενταθούν λόγω των περιορισμών που επιβλήθηκαν (EIGE, 2020). Σύντομα, οι ιδιαίτερες συνθήκες της πανδημίας ανέδειξαν στον δημόσιο λόγο ζητήματα που αφορούν το φύλο στους ιδιωτικούς χώρους, αλλά εστίασαν κυρίως στην έμφυλη βία, η οποία αναγνωρίστηκε ως μια «σκιάδης πανδημία» που άρχισε να διαχέεται εξαιτίας του εγκλεισμού που επιβλήθηκε, και στον περιορισμό των διαθέσιμων υπηρεσιών στήριξης και προστασίας των επιζωσών/-ζόντων (UN Women, 2020· Bourgault et al., 2021). Ενώ το θέμα της έμφυλης βίας κυριάρχησε στον δημόσιο λόγο, σε κάποια κράτη μέλη άρχισαν να ακούγονται φωνές που έδωσαν έμφαση στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής όχι μόνο στις εξειδικευμένες συζητήσεις στο πλαίσιο των σπουδών του φύλου και των οργανώσεων που ασχολούνται με την ισότητα των φύλων, αλλά και σε λιγότερο εξειδικευμένα πλαίσια. Είναι, για

παράδειγμα, χαρακτηριστικό ότι την περίοδο αυτή άρχισαν να πολλαπλασιάζονται τα εκλαϊκευμένα άρθρα με πρακτικές συμβουλές για το πώς θα καταφέρουν οι εργαζόμενες/-οι να εξισορροπήσουν τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες με τις υποχρεώσεις φροντίδας. Ο πολλαπλασιασμός των άρθρων αυτών καταδεικνύει ότι το βασικό στοιχείο το οποίο διαχωρίζει την υγειονομική κρίση του κορονοϊού από άλλες κρίσεις, στις οποίες η έμφαση δινόταν κυρίως σε φαινόμενα που σχετίζονται με τον δημόσιο χώρο (πτώση της παραγωγικότητας, ανεργία, αστεγία), είναι η έμφαση που δόθηκε στον ιδιωτικό χώρο. Ο εγκλεισμός που επιβλήθηκε οδήγησε στην αναδιοργάνωσή του με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελεί χώρο δουλειάς και συγχρόνως φροντίδας, γεγονός που έκανε πιο ορατές ανισότητες που προηγουμένως ήταν δυσδιάκριτες.

Ακόμα και αν αυτό δεν αποτυπώθηκε άμεσα στις δημόσιες συζητήσεις για τις κοινωνικές πολιτικές, οι συνέχειες μεταξύ αμειβόμενης και μη αμειβόμενης εργασίας στους αφανείς χώρους του σπιτιού και της οικογένειας αποτέλεσαν καθημερινό βίωμα για έναν αυξημένο αριθμό ανθρώπων και των δύο φύλων, που ήρθαν ξαφνικά αντιμέτωπες/-οι με τον άνισο καταμερισμό τους. Αυτό είχε ως συνέπεια σε κάποια κράτη μέλη να έρθουν στο φως της δημοσιότητας ζητήματα που έως τότε παρέμεναν στην αφάνεια. Όπως υποστηρίζει το ακόλουθο απόσπασμα για τη Μεγάλη Βρετανία λίγο πριν την έξοδο από την ΕΕ:

Ενώ στις περισσότερες κρίσεις τα φώτα της δημοσιότητας τείνουν να είναι στην οικονομία και την αμειβόμενη απασχόληση, σε αυτή την κρίση οι απλήρωτες εργασίες φροντίδας που γίνονται στο σπίτι έχουν αποκτήσει πρωτοφανή ορατότητα, ιδιαίτερα καθώς γίνονται παράλληλα με τη μισθωτή εργασία και με άλλες δεσμεύσεις (Rubery et al., 2020:71).

Ακόμα και σε αυτά τα κράτη μέλη, όμως, που το θέμα έλαβε δημοσιότητα, δεν υπήρξε πρόβλεψη, στον σχεδιασμό των πολιτικών για την αντιμετώπιση του κορονοϊού, σχετικά με την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου.

Αυτό είχε ως συνέπεια όχι απλά να υπάρξει οπισθοδρόμηση, αλλά και να δημιουργηθούν νέες μορφές έμφυλων ανισοτήτων που δυσχεραίνουν ακόμα περισσότερο τις προσπάθειες για συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, με αποτέλεσμα να επιβαρύνονται ιδιαίτερα οι γυναίκες εργαζόμενες. Όπως υποστήριξε σχετική έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου:

Υπάρχουν αναδυόμενες ενδείξεις ότι, ενώ οι άνδρες έχουν επηρεαστεί δυσανάλογα από την ίδια την ασθένεια, οι γυναίκες πλήττονται πιο σοβαρά από τις πολιτικές που εφαρμόζονται για την καταπολέμησή της και την αντιμετώπιση της οικονομικής και κοινωνικής κατάρρευσης (European Parliament, 2021:6).

Η αναγνώριση αυτών των έμφυλων ανισοτήτων οδήγησε κάποια κράτη μέλη να υιοθετήσουν μια σειρά έκτακτων μέτρων που απέβλεπαν στην προσωρινή αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυψαν: (α) υιοθέτηση ειδικών γονικών αδειών (πατρότητας-μητρότητας) όταν εργάζονται και οι δύο γονείς και δεν μπορούν να παρέχουν φροντίδα, και (β) εξαίρεση επιλεγμένων δομών φροντίδας από τα μέτρα για την καραντίνα, ώστε να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες φροντίδας των εργαζομένων στα βασικά επαγγέλματα που συνεχίζουν να απαιτούν φυσική παρουσία στους χώρους εργασίας.

Παρόλο που οι πολιτικές για τις γονικές άδειες υιοθετήθηκαν από όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ, οι επιπτώσεις τους διαφέρουν ανάλογα με το είδος τους. Όπως υποστηρίζουν οι Rubery και Tavora (2021), στην περίπτωση των ειδικών γονικών αδειών, η αποτελεσματικότητά τους εξαρτάται από το αν είναι αμειβόμενες, αν χρειάζονται την έγκριση των διευθυντών, αν δίνονται με εισοδηματικά κριτήρια, και αν οι αμοιβές που τους αντιστοιχούν είναι υψηλότερες ή ίσες με τις αποζημιώσεις που δίνονται για τη διατήρηση των θέσεων εργασίας. Αν οι γονικές άδειες πληρώνονται περισσότερο ή το ίδιο με τις αποζημιώσεις που δίνονται για τη διατήρηση των θέσεων εργασίας, αναγνωρίζεται η αξία της φροντίδας και δίνονται κίνητρα και στους δύο γονείς να τις πάρουν. Αντίθετα, όταν οι γονικές άδειες δεν αμειβονται, όπως στην περίπτωση της Ισπανίας, όταν χρειάζεται η συγκατάθεση της εργοδοσίας για την έγκρισή τους, όταν εξαρτώνται από το εισόδημα, ή αμειβονται πολύ χαμηλά, τότε υποτιμάται η αξία της φροντίδας, με αποτέλεσμα τα άτομα που την παρέχουν, που είναι κυρίως γυναίκες, να εξαρτώνται για την επιβίωσή τους από άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Αντίθετα, σε χώρες όπως το Βέλγιο και η Ιταλία δόθηκαν κίνητρα στους γονείς να μοιραστούν τις ευθύνες φροντίδας, επιτρέποντας σε κάθε έναν από αυτούς να πάρουν έως 50% των γονικών αδειών ώστε, για να μπορέσουν να συμπληρώσουν ολοκληρωμένες άδειες, να πρέπει να εμπλακούν και οι δύο. Συνολικά, αυτό που δείχνει η ευρωπαϊκή περίπτωση είναι ότι οι πολιτικές για τις γονικές άδειες ενδέχεται να έχουν είτε θετικά αποτελέσματα, αναγνωρίζοντας την αξία της φροντίδας και δίνοντας κίνητρα για το μίσθρασμα των ευθυνών φροντίδας μεταξύ των φύλων, είτε αρνητικά αποτελέσματα, οδηγώντας περισσότερους γονείς, που κατά κανόνα είναι μητέρες, στην ανεργία (Rubery and Tavora, 2021). Αντίθετα με τις άδειες, το άνοιγμα των δομών φροντίδας για την κάλυψη των αναγκών των εργαζομένων πρώτης γραμμής δεν υιοθετήθηκε ευρέως από τα κράτη μέλη, με συνέπεια να υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις.

4. Η συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της πανδημίας

Οι πολιτικές για τη συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα εστιάζουν πρώτον στην παροχή αδειών και δεύτερον στην παροχή πρόσβασης σε κρατικές και επιχειρηγούμενες δομές φροντίδας. Σε αντίθεση με άλλα κράτη μέλη της ΕΕ, στις σχετικές πολιτικές δεν ευνοήθηκαν οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, καθώς δεν φαίνεται να υπάρχει προτίμηση για αυτές τις μορφές απασχόλησης, αλλά ούτε και σχετικές συνδικαλιστικές διεκδικήσεις (Καραμεσίνη, 2021· Καραμεσίνη, Σκόμπα και Χατζηβαρνάβα, 2019).

Όταν ξεκίνησε η πανδημία, η σχετική νομοθεσία για τις γονικές άδειες προέβλεπε τα ακόλουθα: (α) άδειες μητρότητας μετά αποδοχών (τρεις μήνες για τον δημόσιο τομέα, δύο μήνες για τον ιδιωτικό και δύο μήνες για τις αυτοαπασχολούμενες), (β) άδειες φροντίδας παιδιού μετά αποδοχών (εννιά μήνες για τον δημόσιο τομέα, τέσσερις μήνες για τον ιδιωτικό), οι οποίες αφορούν τόσο τις μητέρες όσο και τους πατέρες που μπορούν να τις πάρουν είτε αυτόνομα είτε να τις καταναείμουν μεταξύ τους, (γ) άδειες πατρότητας μετά αποδοχών (δύο ημερών για τον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα), (δ) άδειες σχολικής παρακολούθησης παιδιών μετά αποδοχών (τέσσερις ημέρες για τον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα) και (ε) μειωμένο ωράριο εργασίας μετά αποδοχών για γονείς παιδιών ή συζύγων με αναπηρία.

Επίσης, προβλέπονταν: (α) γονικές άδειες άνευ αποδοχών (εξήντα μήνες για τον δημόσιο τομέα και τέσσερις μήνες για τον ιδιωτικό) και (β) άδειες άνευ αποδοχών λόγω ασθένειας εξαρτημένου μέλους (έως και έναν μήνα για τον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα) (Καραμεσίνη, 2021:280-281). Παρόλο που το νομικό πλαίσιο είναι αρκετά ανεπτυγμένο και συμπεριέλαβε τα τελευταία χρόνια και τις/τους αυτοαπασχολούμενες/-ους, διακρίνεται από σαφείς ανισότητες μεταξύ των διαφορετικών ομάδων απασχολούμενων, με τον δημόσιο τομέα να έχει σαφώς πιο γενναιόδωρες παροχές σε σχέση με τους υπόλοιπους, και τον τομέα των αυτοαπασχολούμενων να έχει τις λιγότερες παροχές. Το γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει ένα σύστημα συλλογής στατιστικών δεδομένων σχετικά με το ζήτημα των αδειών κάνει ιδιαίτερα δύσκολη την ανάλυση της εφαρμογής του νομικού αυτού πλαισίου τόσο στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, όσο και σε άνδρες και γυναίκες αντίστοιχα (Χατζηβαρνάβα, 2019). Συγχρόνως, όμως, όπως συμβαίνει σε όλο τον κόσμο, το σύστημα των παρεχόμενων αδειών δεν ήταν σε θέση να καλύψει σε κανέναν τομέα τις ιδιαίτερα αυξημένες ανάγκες για φροντίδα που προέκυψαν στη διάρκεια της πανδημίας.

Ο άλλος βασικός τομέας άσκησης πολιτικών για τη συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής είναι αυτός των δομών φροντίδας και εκπαίδευσης παιδιών. Πέρα από τη φοίτηση στα σχολεία, που είναι υποχρεωτική για όλα τα παιδιά για τα εννέα πρώτα χρόνια της εκπαίδευσης (πρώτη δημοτικού έως τρίτη γυμνασίου), με το άρθρο 34 του Νόμου 4704/2020 (Α' 133) έγινε επίσης υποχρεωτική η διετής φοίτηση στα νηπιαγωγεία όσων νηπίων την 31η Δεκεμβρίου του έτους εγγραφής συμπληρώνουν ηλικία πέντε ετών, και για όσα νήπια που συμπληρώνουν ηλικία τεσσάρων ετών σταδιακά από το σχολικό έτος 2018-2019. Αυτό οδήγησε στη δημιουργία νέων δομών και νέων τμημάτων στις δομές των δήμων, οι οποίες δεν τηρούσαν πάντοτε τις ενδεδειγμένες προδιαγραφές, αλλά άρχισαν να καλύπτουν ολοένα και περισσότερες ανάγκες φροντίδας παιδιών αυτής της ηλικίας. Επιπλέον, μέσω του προγράμματος εναρμόνισης της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής που χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ), δόθηκε δωρεάν πρόσβαση σε δομές φροντίδας παιδιών. Το πρόγραμμα έδωσε προτεραιότητα σε αιτούσες μητέρες με βάση κοινωνικά κριτήρια, δηλαδή σε γυναίκες άνεργες, με επισφαλή απασχόληση, με αναπηρίες και με χαμηλά εισοδήματα, μέσω αιτήσεων που καταθέτουν σε δομές του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα της επιλογής τους με ένα κουπόνι για κάθε ωφελούμενη (Σκόμπα, 2019). Το πρόγραμμα έχει αξιολογηθεί πολύ θετικά από τις ωφελούμενες, μολονότι διακρίνεται από έμφυλες προκαταλήψεις, καθώς απευθύνεται μόνο σε μητέρες, ενώ οι πατεράδες έχουν πρόσβαση μόνο όταν είναι μονογονείς. Παρόλο που έχει θετικά αποτελέσματα ως προς τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, ενισχύει την αντίληψη ότι η φροντίδα των παιδιών αποτελεί ευθύνη των γυναικών και δεν προκρίνει το μοίρασμα των ευθυνών μεταξύ των φύλων (Καραμεσίνη, 2021).

Ο τομέας της φροντίδας ατόμων με αναπηρίες και ηλικιωμένων είναι ο λιγότερο ανεπτυγμένος στην Ελλάδα και οι ανάγκες φροντίδας καλύπτονται κυρίως από τα μέλη των νοικοκυριών και από άτομα/-ους φροντιστριες/-ιστές, που είναι πολύ συχνά μετανάστριες/-τες. Οι σχετικές πολιτικές εστίαζαν στο παρελθόν σε ιατρικές και κοινωνικές υπηρεσίες για άτομα με αναπηρίες και ηλικιωμένους που ήταν κυρίως κλειστής φροντίδας, αλλά από την δεκαετία του 1980 διευρύνονται και συμπεριλαμβάνουν υπηρεσίες ανοικτής φροντίδας, όπως τα Κέντρα Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων (ΚΑΠΗ), και της κατ' οίκον φροντίδας με το Πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι» (Χατζηβαρνάβα, 2019). Για τα παιδιά με αναπηρία υπάρχουν επίσης ειδικά σχολεία. Στην περίοδο της πανδημίας

έκλεισαν τα ΚΑΠΗ, αλλά παρέμειναν ανοιχτές κάποιες δομές για τα άτομα με αναπηρίες, και το πρόγραμμα *Βοήθεια στο σπίτι* προσαρμόστηκε για να παρέχει υπηρεσίες σε άτομα που ήταν ιδιαίτερα ευάλωτα και απομονωμένα. Οι συγγενείς που φρονιζαν ηλικιωμένους που βρίσκονται σε κλειστές δομές ή σε σπίτια με ιδιωτικές/-ούς φρονιτίστριες/-ιστές σε πολλές περιπτώσεις έπρεπε να κρατήσουν αποστάσεις ή να σταματήσουν εντελώς να τους επισκέπτονται, εξαιτίας του αυξημένου κινδύνου σοβαρής νόσησης και θανάτου από κορονοϊό λόγω ηλικίας. Παρόλο που αυτό δεν ενέτεινε τον φόρτο εργασίας τους, δημιούργησε πολλά προβλήματα για τους ηλικιωμένους, που έχασαν τις επαφές τους με τους οικείους τους.

Αν και η Ελλάδα, μαζί με την Κύπρο και την Πολωνία, είναι τα κράτη που εμφάνιζαν ήδη πριν την κρίση του κορονοϊού τα υψηλότερα έμφυλα χάρματα στη φροντίδα στην ΕΕ (EIGE, 2021), ο σχεδιασμός των πολιτικών για την αντιμετώπιση των χασμάτων αυτών δεν έθεσε ως προτεραιότητα τη συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Οι πολιτικές για την απασχόληση στην καραντίνα απέβλεπαν κυρίως στη στήριξη της απασχόλησης και την αποφυγή της αύξησης των απολύσεων εξαιτίας της μείωσης της κατανάλωσης και του υποχρεωτικού κλεισίματος επιχειρήσεων. Προβλέφθηκαν έτσι αποζημιώσεις για τους εργαζόμενους/-ες των επιχειρήσεων αυτών, οι οποίες καταβάλλονταν από το κράτος για το διάστημα που βρίσκονταν σε αναστολή. Οι επιχειρήσεις υποχρεούνταν ως αντάλλαγμα να μην προβούν σε μειώσεις προσωπικού με καταγγελία σύμβασης εργασίας και, σε περίπτωση πραγματοποίησής τους, αυτές θα ήταν άκυρες. Εντούτοις το κλείσιμο των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και των δομών φροντίδας έκαναν επιτακτική την ανάγκη για την αντιμετώπιση των *αυξημένων αναγκών φροντίδας, ιδιαίτερα των γονιών.*

4.1 Άδειες για γονείς

Παρόλο που δεν αποτελούσε προτεραιότητα, δημιουργήθηκε ένα πλαίσιο για την κάλυψη των αναγκών των εργαζόμενων γονιών μέσω της χορήγησης ειδικών αδειών. Σύμφωνα με το άρθρο 4 της ΠΝΠ της 11/3/2020 (Α'55), η οποία κυρώθηκε με το άρθρο 2 του Ν. 4682/2020 (Α'76) θεσπίστηκαν έκτακτες γονικές άδειες σε περιόδους αναστολής των δραστηριοτήτων εκπαίδευσης και φροντίδας. Οι άδειες αυτές αφορούσαν γονείς παιδιών εγγεγραμμένων σε παιδικούς σταθμούς προσχολικής ηλικίας, καθώς και σε νηπιαγωγεία, δημοτικά και γυμνάσια (πρώτα εννιά έτη) και ειδικά σχολεία, καθώς και γονείς ατόμων με αναπηρία κάθε ηλικίας, εγγεγραμμένα σε ειδικούς σταθμούς εκπαίδευσης και φροντίδας. Με την Υπουργική Απόφαση 17787/520/8.5.2020 Κ.Υ.Α.(Β'1778) και Δ1α/ΓΠ.οικ. 72989/14.11.2020 εξειδικεύτηκαν οι διαδικασίες για την εφαρμογή των μέτρων αυτών και επεκτάθηκαν ώστε να συμπεριλάβουν και γονείς παιδιών που φοιτούν σε ολόημερα σχολεία ή παιδιών που ήταν στην τελευταία τριετία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (λύκειο) και σε ιδιωτικά φροντιστήρια.

Ο σχεδιασμός των αδειών προέβλεπε τριήμερη κατ' εξαίρεση άδεια μετά αποδοκών, ακολουθούμενη από μία ημέρα ετήσιας άδειας, η οποία επαναλαμβανόταν κάθε τέσσερις εργάσιμες ημέρες. Σε περίπτωση που οι εργαζόμενοι/-οι δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις ή είχαν εξαντλήσει τις ετήσιες άδειές τους, μπορούσαν να κάνουν χρήση οποιασδήποτε άλλης άδειας. Τις έκτακτες αυτές άδειες δικαιούνταν όλες/-οι οι εργαζόμενοι/-οι του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα. Και οι δύο γονείς (πατέρας-μητέρα) δικαιούνταν να λαμβάνουν έκτακτες άδειες, αλλά όχι ταυτόχρονα. Η περίοδος της έκτακτης άδειας πραγματοποιείτο με καταβολή εθνικής ασφάλισης, τα 2/3

από τον εργοδότη και το 1/3 από το κράτος. Η έκτακτη άδεια χορηγούνταν εκτός των γονικών αδειών για ασθένεια παιδιών ή τις αναρρωτικές άδειες ή την αναγκαστική απομόνωση παιδιών που προκαλείται από τον COVID-19. Ωστόσο αυτές οι έκτακτες άδειες προβλέπονταν κυρίως για τους γονείς που δεν μπορούσαν να εργαστούν εξ αποστάσεως, ενώ όσοι δικαιούνταν εξ αποστάσεως εργασία δεν είχαν πρόσβαση σε αυτές. Η συγκεκριμένη πολιτική βασίστηκε στην αρχή ότι η έκτακτη άδεια θα πρέπει να παρέχεται ως τελευταία λύση και μόνο εφόσον δεν υπήρχε άλλος τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος, κυρίως η τηλεργασία. Τα μέτρα αυτά ουσιαστικά, επομένως, αποσιώπησαν τα ζητήματα ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής που αντιμετωπίζουν όσες/-οι εργάζονται εξ αποστάσεως με τηλεργασία. Στον σχεδιασμό των σχετικών πολιτικών θεωρήθηκε ότι θα μπορούν να φροντίζουν τα παιδιά τους ενώ εργάζονταν από το σπίτι. Ο σχεδιασμός αυτός αναδεικνύει την κυριαρχία στερεοτυπικών προσλήψεων του φύλου, που θέλουν τις εργαζόμενες μητέρες να συνδυάζουν πολλαπλούς ρόλους και να αγνοούν το κόστος που αυτό μπορεί να έχει για τη σωματική και ψυχική τους υγεία, την κοινωνική και προσωπική τους ζωή, αλλά και για την επαγγελματική τους εξέλιξη.

4.2 Η λειτουργία των σχολείων στην πανδημία

Στις 10/03/2020, η Ελληνική Κυβέρνηση στο πλαίσιο των μέτρων για την αντιμετώπιση του κορονοϊού αποφάσισε να αναστείλει τη λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων, ξεκινώντας ένα πρόγραμμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μέσω της χρήσης νέων τεχνολογικών εργαλείων. Για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση των παιδιών του δημοτικού, του γυμνασίου και του λυκείου στήθηκε μια ειδική πλατφόρμα Webex, η οποία δεν είχε χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν. Αυτό σήμαινε ότι δεν υπήρχε το απαραίτητο εκπαιδευτικό υλικό ούτε προηγήθηκε η απαραίτητη εκπαίδευση εκπαιδευτικών, μαθητών/-τριών και γονιών σχετικά με τη χρήση της πλατφόρμας, η οποία ξεκίνησε απευθείας με πολλαπλά προβλήματα και ελλείψεις (Κογκίδου, 2021). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υπάρχουν κοινωνικές ανισότητες ως προς την πρόσβαση στη διαδικτυακή πλατφόρμα, καθώς η σύνδεση και οι συσκευές εξαρτώνται από την κοινωνική κατάσταση των οικογενειών.

Αρχικά η πλατφόρμα ήταν δυσλειτουργική και υπερφορτωμένη, δυσκολεύοντας τόσο τους/τις δασκάλους/-ες και καθηγητές/-ήτριες όσο και τους/τις μαθητές/-ήτριες να συνδεθούν, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται οι γονείς να αφιερώνουν επιπλέον χρόνο να επιλύσουν τεχνικά ζητήματα. Για πολλούς γονείς αυτό σήμαινε συχνές διακοπές της εργασίας για τη στήριξη των παιδιών, ενώ, ακόμα και όταν αυτά τα προβλήματα επιλύονταν, δεν υπήρχε η δυνατότητα χρήσης του διαδικτύου για εργασία, διότι το εύρος της σύνδεσης δεν επαρκούσε. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν αυτά τα τεχνικά προβλήματα, το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων έλαβε την απόφαση να οργανώσει τη διδασκαλία σε δύο βάρδιες: τα μαθήματα του γυμνασίου και του λυκείου πραγματοποιούνταν το πρωί, ενώ των δημοτικών και των νηπιαγωγείων μετά το μεσημέρι, ενώ υπήρχαν ασύγχρονα μαθήματα τις πρωινές ώρες στην τηλεόραση για παιδιά δημοτικού. Αυτή η απόφαση είχε τραγικές συνέπειες για τη ζωή των εργαζόμενων γονιών –και κυρίως των μητέρων– καθώς η φροντίδα τις πρωινές ώρες συνέπιπτε με το εργασιακό ωράριο. Για πολλούς γονείς, αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναγκάζονται να παίρνουν δύσκολες αποφάσεις σχετικά με την κατανομή του χρόνου φροντίδας και εργασίας, οι οποίες οδηγούσαν σε υπερβολική κούραση, ανικανότητα συγκέντρωσης στην εργασία, αλλά και ανεπαρκή φροντίδα.

Γενικότερα, ο σχεδιασμός των πολιτικών για την αναστολή της διά ζώσης διδασκαλίας και το άνοιγμα των σχολείων αγνόησε την ανάγκη συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι δραστηριότητες των ολόημερων σχολείων, που είναι κομβικές για τη στήριξη της εργασίας πλήρους απασχόλησης, ανεστάλησαν για το μεγαλύτερο μέρος του έτους, οδηγώντας σε μια σημαντική οπισθοδρόμηση όσον αφορά τις πολιτικές για ισότητα των φύλων. Τον Μάιο του 2020, τα σχολεία άνοιξαν για σύντομο χρονικό διάστημα, αλλά οι μαθήτριες/-τές παρακολουθούσαν μόνο λίγες ημέρες την εβδομάδα μαθήματα, καθώς χωρίστηκαν σε δύο ομάδες και μόνο η μισή τάξη μπορούσε να κάνει διά ζώσης μαθήματα, ενώ η υπόλοιπη τάξη τα έκανε διαδικτυακά. Κατά τη διάρκεια του 2021 τα σχολεία παρέμειναν κλειστά για το μεγαλύτερο μέρος της σχολικής χρονιάς. Τα ελληνικά σχολεία έκλεισαν για πολύ πιο παρατεταμένα διαστήματα σε σχέση με άλλα κράτη μέλη. Επιπλέον, στην Ελλάδα δεν υπήρχαν ανοικτά σχολεία για να βοηθηθούν οι εργαζόμενοι γονείς που παρείχαν υπηρεσίες πρώτης γραμμής. Οι μοναδικές δομές που παρέμειναν ανοικτές ήταν οι δομές φροντίδας ατόμων με αναπηρίες, που συνέχισαν να λειτουργούν παρά τις δυσκολίες.

Επιπλέον, το κλείσιμο των σχολείων έδωσε αφορμή για τη ρατσιστική αντιμετώπιση παιδιών που διαμένουν σε στρατόπεδα και δομές φιλοξενίας αιτούντων άσυλο, των οποίων η πρόσβαση στην εκπαίδευση διακόπηκε εντελώς (AIDA and ECRE, 2020). Αυτό συνεχίστηκε και σε περιόδους κατά τις οποίες τα σχολεία άνοιξαν για τα υπόλοιπα παιδιά στην Ελλάδα, εξαιτίας της αναστολής εξόδου που εφαρμόστηκε σε πολλά από τα κέντρα αυτά, ιδιαίτερα το ΚΥΤ. Πέρα από την καταπάτηση του δικαιώματος των παιδιών αυτών στην πρόσβαση στην εκπαίδευση (Συνήγορος του Πολίτη, 2021), οι γονείς τους, που αποτελούν μια ιδιαίτερα ευάλωτη κατηγορία, αντιμετώπισαν και συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν έντονα προβλήματα συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, τα οποία εμποδίζουν την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας και την κοινωνική τους ένταξη στις τοπικές κοινωνίες. Στο πλαίσιο αυτό, έχει ιδιαίτερη σημασία να αναλογιστούμε τις διαθεματικές διαστάσεις της φροντίδας και της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής.

Παρόλο που το ζήτημα των κλειστών σχολείων άγγιξε έναν μεγάλο αριθμό εργαζομένων, κυρίως γυναικών, στον δημόσιο λόγο δεν συζητήθηκε ευρέως. Υπήρξε έντονη κριτική από συλλόγους διδασκόντων και γονέων για την παρατεταμένη περίοδο κλεισίματος και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα, ακόμη και σε περιόδους που τα κρούσματα μόλυνσης από τον κορονοϊό ήταν σχετικά χαμηλά, η οποία όμως εστίασε κυρίως στις ψυχολογικές επιπτώσεις στην υγεία των παιδιών και όχι των γονιών. Αυτή η αποσιώπηση του ζητήματος στον δημόσιο λόγο στην Ελλάδα έρχεται σε αντίθεση με την ορατότητα των ζητημάτων της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στη διάρκεια της πανδημίας σε άλλα κράτη μέλη της ΕΕ. Σχετίζεται δε άμεσα με την κατακλυσμική επίδραση του κινήματος με το, το οποίο κυριάρχησε στις φεμινιστικές διεκδικήσεις, πρακτικές και συζητήσεις στην περίοδο της πανδημίας.

5. Συμπεράσματα: Η κρίση του κορονοϊού ως αφορμή οπισθοδρόμησης της ισότητας των φύλων στην Ελλάδα

5.1 Η οικονομική κρίση

Η κρίση του κορονοϊού στην Ελλάδα ήρθε μετά από μια περίοδο οικονομικής κρίσης, η οποία ανέτρεψε τα στερεότυπα για τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Παρόλο που υπήρχαν έντονες πιέσεις για επιστροφή των γυναικών σε παραδοσιακούς ρόλους μπτέρων και φροντιστριών, παρατηρήθηκε ανθεκτικότητα ως προς τη συμμετοχή τους στην απασχόληση. Παρά τη ραγδαία αύξηση της ανεργίας και της επισφάλειας, υψηλά ποσοστά γυναικών παρέμειναν ενεργές είτε ως εργαζόμενες είτε αναζητώντας εργασία (Καραμεσίνη και Rubery, 2015). Αυτή η εμμονή ανέδειξε ότι, σε αντίθεση με άλλες κρίσεις, η οικονομική κρίση δεν κατάφερε να ανατρέψει τα κεκτημένα της ισότητας των φύλων που είχαν εμπεδωθεί μέσω των εργασιακών και καθημερινών πρακτικών κυρίως και όχι τόσο των επίσημων νομικών ρυθμίσεων και πολιτικών. Παρ' όλα αυτά, οι γυναίκες που παρέμειναν ή πρωτομπήκαν στην αγορά εργασίας την περίοδο της κρίσης αντιμετώπισαν τη διεύρυνση της επισφάλειας. Σύμφωνα με μια σχετική ανάλυση, ακόμα και οι γυναίκες που επέστρεφαν στη φροντίδα –είτε στο πλαίσιο της οικογένειάς τους είτε της κοινότητάς τους μέσω δράσεων αλληλεγγύης– το έκαναν περισσότερο από επιλογή που δήλωνε ευαλωτότητα, αλλά συγχρόνως και άρνηση αποδοχής της επισφάλειας στην αγορά εργασίας ως δεδομένης (Daskalaki et al., 2021).

Εξαιτίας των φιλελεύθερων πολιτικών που εφαρμόστηκαν την περίοδο εκείνη, ήδη επικρατούσε ευρύτερη «κρίση φροντίδας» στην υγειονομική περίθαλψη, που ήταν αποτέλεσμα, όπως στα περισσότερα κράτη μέλη του Παγκόσμιου Βορρά, της υποχώρησης του κράτους πρόνοιας εξαιτίας των πολιτικών λιτότητας που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο των μνημονίων (Frazer, 2016· Mezzadri et al., 2020). Εντούτοις η κρίση αυτή δεν επηρέασε τόσο αρνητικά τη συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα, καθώς τόσο οι γονικές άδειες όσο και οι δομές φροντίδας παιδιών διευρύνθηκαν κυρίως επειδή δόθηκε έμφαση στις κοινωνικές πολιτικές στο δημογραφικό έλλειμμα και στην αύξηση της παιδικής φτώχειας (Καραμεσίνη, 2021). Παρόλο που η ενσωμάτωση του φύλου στην περίπτωση των πολιτικών αυτών έγινε με κίνητρο την επιστροφή σε πιο παραδοσιακούς ρόλους των γυναικών, ως μπτέρων που αναπαράγουν το έθνος και ως γεννημένων από τη φύση τους να φροντίζουν, αναπτύχθηκαν παράλληλα και προσπάθειες να ενισχυθεί η συμμετοχή των ανδρών στη φροντίδα μέσω της διεύρυνσης των αδειών πατρότητας, κυρίως λόγω πιέσεων της ΕΕ για εναρμόνιση με το σχετικό πλαίσιο.

5.2 Η υγειονομική κρίση

Σε αντίθεση με την οικονομική κρίση, όμως, οι πολιτικές για την αντιμετώπιση της πανδημίας στην Ελλάδα είχαν ιδιαίτερα αρνητικά αποτελέσματα για την ισότητα των φύλων. Για τις περισσότερες γυναίκες, η επιστροφή στη φροντίδα δεν ήταν μια απόφαση που σχετιζόταν με την άρνηση συμμετοχής στην επισφάλεια που κυριαρχούσε στην αγορά εργασίας, ενώ τα κινήματα αλληλεγγύης που έδωσαν κοινωνικό νόημα και αξία στη φεμινιστική έννοια της φροντίδας την περίοδο της οικονομικής κρίσης ατόνησαν στη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης λόγω της απαγόρευσης του συγχρωτισμού. Στον τομέα της συμφιλίωσης της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, το κλείσιμο

των δομών φροντίδας και ο εγκλεισμός δημιούργησαν τις συνθήκες για να επικρατήσουν έστω και εφήμερα οπισθοδρομικές αντιλήψεις για τον ρόλο των γυναικών ως μητέρων και ως μη αμειβόμενων υπεύθυνων για τη φροντίδα, στις οποίες ήταν δύσκολο να υπάρξουν μαζικές αντιστάσεις.

Οι επίσημες πολιτικές βασίστηκαν και έθεσαν στόχους που ώθησαν τις γυναίκες κυρίως να εργάζονται από το σπίτι προκειμένου να συνδυάζουν τη φροντίδα της οικογένειας με την επαγγελματική εργασία. Η διάσταση του φύλου όχι μόνο δεν ενσωματώθηκε στις πολιτικές για τη συμφιλίωση της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, αλλά επικράτησαν συντηρητικά στερεότυπα σχετικά με τον ρόλο των γυναικών ως μητέρων που φροντίζουν ανιδιοτελώς τους δικούς τους ανθρώπους, τα οποία υπερτονίζουν τη συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής ως ένα ζήτημα που αφορά αποκλειστικά τις γυναίκες και τις ετεροκανονικές οικογένειες.

Αυτή η λογική της ενσωμάτωσης του φύλου με μέτρα που ενέχουν έμφυλη προκατάληψη δεν είναι φυσικά κάτι νέο, αλλά το συναντάμε ιστορικά ως κυρίαρχο στοιχείο της ανάπτυξης των σχετικών πολιτικών. Πριν την πανδημία, η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων μετονομάστηκε σε Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων. Με βάση τη λογική αυτή, η κυβέρνηση ανακοίνωσε στο Πλαίσιο της Εθνικής Στρατηγικής για την αντιμετώπιση του κορονοϊού στις 27.7.2020 ότι θα ξεκινήσει πιλοτικά ένα νέο έργο με τον τίτλο «Νταντάδες της γειτονιάς» για τις εργαζόμενες μητέρες στην Ελλάδα. Το πρόγραμμα χρηματοδοτείται από το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ), μέσω του οποίου θα δημιουργηθεί ένα «μητρώο επιμελητών/-τριών» πιστοποιημένων φροντιστών/-στριών και στη συνέχεια θα εκδοθούν κουπόνια για οικογένειες προκειμένου να προσλάβουν νταντάδες, οι οποίες θα εργάζονται είτε στο σπίτι τους ή στο σπίτι των γονέων (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, 2022). Αφορά δε τη στήριξη των μητέρων βρεφών ηλικίας από δύο μηνών έως δυόμισι ετών και την ενίσχυση της απασχόλησης των άνεργων γυναικών που θα απασχοληθούν ως νταντάδες.

Σκοπός του είναι, όπως υποστήριξε το σχετικό δελτίο Τύπου, να *αποτρέψει τις μητέρες* από το να εγκαταλείπουν τη δουλειά τους προσωρινά ή μόνιμα για να φροντίσουν τα παιδιά τους. Όπως είχε γίνει ήδη σαφές και με τη μετονομασία της ΓΠΦ, αποκλειστικός στόχος της δράσης ήταν οι μητέρες και η μείωση του δημογραφικού ελλείμματος. Όπως υποστήριξε η Γενική Γραμματέας:

Προσωπικά, δεν γνωρίζω καμία νέα μαμά που να μην ανησυχεί για το πού θα αφήσει το παιδί της, μετά την άδεια μητρότητας. Τα παιδιά μου έχουν μεγαλώσει αλλά δεν μπορώ να ξεχάσω, όταν ήταν στη βρεφική ηλικία και έπρεπε να επιστρέψω στην εργασία μου, το άγχος και την ψυχολογική πίεση. Ταυτόχρονα, είδα πολλές γυναίκες στο περιβάλλον μου να εγκαταλείπουν την εργασία τους ή τις φιλοδοξίες τους, όταν έγιναν μητέρες. Αρκετές από αυτές δεν γύρισαν ποτέ στον επαγγελματικό στίβο, αν και είχαν τα προσόντα για να κάνουν καριέρα. Θα ήθελα οι νεότερες γενιές γυναικών να έχουν τη δυνατότητα να κάνουν και καριέρα και οικογένεια, αν το θέλουν, και να μη χρειάζεται να επιλέξουν ένα από τα δύο (Συρεγγέλα, 2020).

Η ανακοίνωση αυτή έγινε εν μέσω της πανδημίας, όταν δεν μπορούσε ακόμα να εφαρμοστεί, εξαιτίας των περιορισμών της καραντίνας για την αποφυγή της διάδοσης του ιού. Όμως το 2022, με την άρση της καραντίνας, ανακοινώθηκε ότι θα αρχίσει να εφαρμόζεται πιλοτικά σε συγκεκριμένους δήμους προκειμένου να επεκταθεί σταδιακά σε όλη την επικράτεια.

Υιοθετώντας έμφυλα στερεότυπα και πρότυπα για τη μητρότητα και αποσιωπώντας τον ρόλο των πατέρων στη φροντίδα, η προσέγγιση αυτή εγγράφεται σε μια ευρύτερη συντηρητική στροφή προς την αντιμετώπιση των ζητημάτων της ισότητας των φύλων, σαν να αφορούν αποκλειστικά και μόνο τη διευκόλυνση των γυναικών να επιτελέσουν τα παραδοσιακά τους καθήκοντα. Επιπλέον, αγνοούνται οι διαθεματικές διαστάσεις της γονεϊκότητας και ιδιαίτερα πώς η κοινωνική τάξη, η ηλικία, η μεταναστευτική προέλευση και το φύλο καθιστούν κάποια σώματα μη αμειβόμενων φροντιστριών ως πιο ευάλωτα. Γίνεται έτσι αντιληπτό με ποιους τρόπους η ενσωμάτωση της ισότητας των φύλων στις κοινωνικές πολιτικές διολισθαίνει στη διάρκεια της πανδημίας σε στόχους που κάθε άλλο παρά φεμινιστικοί είναι. Και αυτό το βλέπουμε όταν περνάμε από την ουσιαστική ισότητα των φύλων στην ενίσχυση της μητρότητας των Ελληνίδων για την αντιμετώπιση του δημογραφικού ελλείμματος. Στο πλαίσιο αυτό, υπάρχει ένα κενό το οποίο θα μπορούσε να καλυφτεί από τη διεύρυνση της ατζέντας και των διεκδικήσεων των φεμινιστικών κινημάτων, για να συμπεριλάβουν παράλληλα με την έμφυλη βία και ζητήματα συμφιλίωσης επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Addati, L., Cattaneo, U. and Pozzan, E. (2022). *Care at work: Investing in care leave and services for a more gender equal world of work*, Geneva: International Labour Office, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/—dgreports/—dcomm/documents/publication/wcms_838653.pdf
- AIDA and ECRE (2020). «Country Report: Access to education», <https://asylumineurope.org/reports/country/greece/reception-conditions/employment-and-education/access-education/>
- Bourgault, S., Peterman, A. and O'Donnell, M. (2021). *Violence against women and children during covid-19 –one year on and 100 papers in: A fourth research round up*, Center for Global Development, <https://www.cgdev.org/publication/violence-against-women-and-children-during-covid-19-one-year-and-100-papers-fourth>
- Bowlby, S. (2012). “Recognising the time-space dimensions of care: caringscapes and carescapes”, *Environment and Planning A*, 44, pp. 2101-2118, <https://doi.org/10.1068/a444492>
- Daskalaki, M., Fotaki, M. and Simosi, M. (2021). “The gendered impact of the financial crisis: Struggles over social reproduction in Greece”, *Environment and Planning A: Economy and Space*, 2, 53 (4), pp. 741-762, <https://doi.org/10.1177/0308518X20922857>
- EIGE (2021). *Gender inequalities in care and consequences for the labour market*, Vilnius: European Institute for Gender Equality.
- EIGE (2020). *Gender equality and the socio-economic impact of the COVID-19 pandemic*, Vilnius: European Institute for Gender Equality.
- Eurofound (2020). *Living, working and COVID-19*, COVID-19 series, Luxembourg: Publications Office of the European Union, Denis Bouget, Slavina Spasova and Bart Vanhercke.
- European Commission (2016). *Work-life balance measures for persons of working age with dependent relatives in Europe. A study of national policies*, Brussels: European Commission.

- European Parliament (2021). *Covid-19: The need for a gendered response*, Rosamund Shreeves (author), Brussels: European Parliament Research Service.
- European Women's Lobby (2019). *Purple Pact: A feminist approach to the economy*, Brussels: EWL.
- Ferrera, M. (2005). *The Boundaries of Welfare. European Integration and the New Spatial Politics of Social Protection*, Oxford: Oxford University Press.
- Fraser, N. (2016). "Contradictions of capital and care", *New Left Review*, July/August, pp. 99-117.
- Hjálmsdóttir, A. and Bjarnadóttir, V.S. (2021). "'I have turned into a foreman here at home': Families and work-life balance in times of COVID-19 in a gender equality paradise", *Gender Work Organization*, 28, pp. 268-283, <https://doi.org/10.1111/gwao.12552>
- Kambouri, N. (2021). *Towards a Gendered Recovery in the EU: Women and Equality in the Aftermath of the Pandemic*, Έκθεση για το Gender 5+, Brussels: Gender 5+.
- Leschke, J. and Jepsen, M. (2011). *The economic crisis – challenge or opportunity for gender equality in social policy outcomes? A comparison of Denmark, Germany and the UK*, Working Paper 2011.04, Brussels: ETUI.
- Mezzadri, A., Newman, S. and Stevano, S. (2021). "Feminist global political economies of work and social reproduction", *Review of International Political Economy*, <https://doi.org/10.1080/09692290.2021.1957977>
- Moura, T., Spindler, E. and Taylor, A. (2015). "Portugal's Masculinities Crisis: Gender equality in the era of flagging economies", Brazil: Instituto Promundo, <https://doi.org/10.22355/exaequo.2015.32.06>
- Pearson, R. and Sweetman, C. (2011) (eds.). *Gender and the Economic Crisis*, London: Practical Action and OXFAM.
- Rubery, J. and Tavora, I. (2021). "The Covid-19 crisis and gender equality: risks and opportunities", in B. Vanhercke, S. Spasova and B. Fronteddu (eds.), *Social policy in the European Union: State of play 2020. Facing the pandemic*, Brussels: European Trade Union Institute (ETUI) and European Social Observatory (OSE).
- Seguino, S. (2007). "Plus Ça Change? Evidence on Global Trends in Gender Norms and Stereotypes", *Feminist Economics*, 13 (2), pp. 1-28.
- UN Women (2021a). "Beyond Covid-19: A feminist plan for sustainability and social justice", <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2021/Feminist-plan-for-sustainability-and-social-justice-en.pdf>
- UN Women (2021β). *COVID-19 and the care economy: Immediate action and structural transformation for a gender-responsive recovery*, Policy Brief No. 16, <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Policy-brief-COVID-19-and-the-care-economy-en.pdf>
- UN Women (2020). "The shadow pandemic: violence against women during covid-19", <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/in-focus-gender-equality-in-covid-19-response/violence-against-women-during-covid-19>
- Warren, T. (2021). "Work-life balance and gig work: 'Where are we now' and 'where to next' with the work-life balance agenda?" *Journal of Industrial Relations*, 63 (4), pp. 522-545, <https://doi.org/10.1177/00221856211007161>

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020). «Στήριξη της απασχόλησης των νέων - Γέφυρα προς την απασχόληση για την επόμενη γενιά». Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των περιφερειών, COM/2020/276 final.
- Ευρωπαϊκή Ένωση (2019). «Οδηγία 2019/1158 της 20ής Ιουνίου 2019 σχετικά με την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους φροντιστές και την κατάρτιση της οδηγίας 2010/18/ΕΕ του Συμβουλίου».
- Καμπούρη, Ν. και Μαρινούδη, Σ. (2020). «Φύλο και ανθεκτικότητα», στο Γ. Πετράκη, Ν. Καμπούρη και Σ. Μαρινούδη, *Φύλο, κράτος πρόνοιας και ανθεκτικότητα στην κρίση*, Αθήνα: Νήσος.
- Καραμεσίνη, Μ. (2021). *Γυναίκες, φύλο και εργασία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νήσος.
- Καραμεσίνη, Μ. και Rubery, J. (2015). *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα: Νήσος και Εργαστήριο Σπουδών Φύλου - Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Καραμεσίνη, Μ., Σκόμπα, Μ. και Χατζηβαρνάβα, Ε. (2019). «Μοντέλα κοινωνικού κράτους, μοντέλα οικογένειας και φροντίδας και πολιτική συμφιλίωσης: Η Ελλάδα σε διεθνή σύγκριση», στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα: Νήσος και Εργαστήριο Σπουδών Φύλου - Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κάτσικας, Δ.Χ. και Φασιανός Α. (2021). «In focus – Πανδημία και ανεργία στην Ευρώπη», *ΕΛΙΑΜΕΠ*, <https://www.eliamep.gr>
- Κάτσικας, Δ.Χ. και Φασιανός, Α. (2020α). «In focus – Ανεργία και Covid-19: Είναι η Ευρωζώνη πιο ανθεκτική από τις ΗΠΑ;», *ΕΛΙΑΜΕΠ*, <https://www.eliamep.gr>
- Κοκίδου, Μ. (2021). «Τηλεκπαίδευση: είναι αυτό το μέλλον του σχολείου;», *2045: Το Μέλλον Σήμερα*, <https://www.2045.gr/thematologia/ekpaideusi/tilekpekpaidefsi-einai-afto-to-mellon-tou-scholeiou/>
- Σκόμπα, Μ. (2019). «Υπηρεσίες φροντίδας για παιδιά προσχολικής ηλικίας: Βασικό εργαλείο εναρμόνισης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής», στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα: Νήσος και Εργαστήριο Σπουδών Φύλου - Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Συμεωνάκη Μ., Χατζηβαρνάβα, Ε., Καζάνη, Α., Σταματοπούλου, Γ., Αθανασοπούλου, Α. και Παρσάνογλου Δ. (2020). «Εργασία, οικογένεια, συντροφικότητα και γονεϊκότητα κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας COVID-19», *Κοινωνική Πολιτική*, 13, Δεκέμβριος, σελ. 5-42.
- Συνήγορος του Πολίτη (2021). Εκπαιδευτική ένταξη παιδιών που διαβιούν σε Δομές και ΚΥΤ του Υπουργείου Μετανάστευσης & Ασύλου, <https://www.synigoros.gr/el/?i=childrens-rights.el.dpporismata>
- Συρεγγέλα, Μ. (2020). «Νταντάδες της γειτονιάς: Πότε ξεκινά το πρόγραμμα και ποιοι είναι οι δικαιούχοι», *Έθνος* 02.08.2020, https://www.ethnos.gr/ellada/118140_ntantades-tis-geitonias-pote-xekina-programma-roiioi-einai-oi-dikaiouhoi
- Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων (2020). «Απόφαση Υπουργείου “Χορήγηση άδειας έκτακτου σκοπού σε περίπτωση αναστολής λειτουργίας εκπαιδευτικών μονάδων ή

μονάδων φροντίδας παιδιών, καθώς και τμημάτων αυτών λόγω κρουσμάτων κορωνοϊού COVID 19”», <https://www.e-forologia.gr/lawbank/document.aspx?digest=AA9C05C816EB6140.1D031AEA53&version=2020/10/01>

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων (2022). «Πρόγραμμα Νταντάδες της γειτονιάς», <https://ypergasias.gov.gr/isotita-ton-fylon/programma-ntantades-tis-geitonias/>

Χατζηβαρνάβα, Ε. (2019). «Γονικές και λοιπές άδειες φροντίδας: Σημαντική πρόοδος, κατακερματισμός και ανισότητες», στο Μ. Καραμεσίνη και Μ. Συμεωνάκη (επιμ.), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα: Νήσος και Εργαστήριο Σπουδών Φύλου - Πάντειο Πανεπιστήμιο.

